

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА РЕФОРМА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА CONSTITUTIONAL-LAW REFORM: THEORETICAL AND LEGAL DESCRIPTION

Ленгер Я.І.,

*кандидат юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Бисага Ю.Ю.,

*кандидат юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Стаття присвячена висвітленню окремих особливостей теоретико-правового забезпечення конституційної реформи в Україні. Автори зосереджують свою увагу на питаннях розгляду української Конституції 1996 року в порівняльній перспективі, з'ясувати загальне й особливе в конституційному розвитку України останніх років і на цій основі визначити тенденцію даного розвитку.

Ключові слова: конституційно-правова реформа, теоретико-правовий аналіз, конституційний процес, засади конституційного ладу.

Статья освещает отдельные особенности теоретико-правового обеспечения конституционной реформы в Украине. Авторы сосредотачивают свое внимание на вопросах рассмотрения украинской Конституции 1996 года в сравнительной перспективе, выяснить общее и особенное в конституционном развитии Украины последних лет и на этой основе определить тенденцию данного развития.

Ключевые слова: конституционно-правовая реформа, теоретико-правовой анализ, конституционный процесс, основы конституционного строя.

Article is devoted to specific features of the theoretical and legal framework of constitutional reform in Ukraine. The authors focus on the issues of consideration of Ukrainian Constitution of 1996 in comparative perspective, to determine the general and specific in the constitutional development of Ukraine in recent years and on that basis determine the trend of development.

Key words: constitutional and legal reform, theoretical and legal analysis, the constitutional process, the principles of the constitutional order.

Прийняття та забезпечення Конституції України – важливий етап вітчизняного державного будівництва, але не завершення конституційної реформи в Україні. Разом з тим розповсюджене й небезпечне для конституційного будівництва уявлення, що отожднює реформу з прийняттям Конституції і її дотриманням [1, с. 31].

Можливо, цим пояснюється становище в науці й у конституційній практиці: при відносно значному обсязі дослідницької літератури й узагальненні практики із застосування Конституції обмежене політико-публіцистичними виданнями звернення до теорії і практики конституційної реформи. Тут особливої уваги вимагає визначення історичних меж, джерел та кінцевої мети реформи, її науково-прикладної обґрунтованості, процесуально-процедурного забезпечення, пошуку способів та методів проведення реформи в рамках конституційного поля жорсткого типу конституцій, до яких відноситься і Конституція України.

Окремі аспекти особливостей правової реформи в цілому та, зокрема, конституційної реформи були предметом дослідження ряду вітчизняних та зарубіжних науковців. Так, зокрема, професор О.І. Ющик у своїй роботі «Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні» у філософсько-правовому аспекті досліджує поняття правової реформи, визначає її елементи та види. Елементи подібного дослідження можна спостерігати і у професора В.В. Лемака, ряд наукових досліджень якого присвячені теоретичному визначенню поняття «правова реформа» та особливостям її реалізації у країнах Східної Європи на різних етапах становлення та розвитку цих держав. Крім того, роботи деяких українських дослідників присвячені висвітленню особливостей проведення конституційно-правової реформи

в Україні. Серед російських науковців питанням, що є предметом даного дослідження, займалися, зокрема А. Медушевський та інші [3].

Разом з тим питання теоретичної характеристики організації та проведення конституційно-правової реформи ще не було досліджено у вітчизняній юридичній науці. Ні для кого не є новиною, що останнім часом серед широких верств політичної еліти нашої держави точаться дискусії з приводу доцільності внесення змін до Основного Закону України. Саме тому автори цілком розділяють думку професора О.Ф. Фрицького, що будь-які практичні перетворення конституційного ладу завжди мають базуватися на міцній науковій основі. Отже, основним завданням дослідження, викладеного в даній статті, є висвітлення та аналіз конституційних перетворень у країнах світу, їх наслідки та правове підґрунтя.

Конституція України 1996 року відіграла принципово важливу роль у процесі переходу до демократії у світовій та українській перспективі. З її прийняттям завершився та був остаточно відкинтий грандіозний соціальний експеримент побудови комуністичного (соціалістичного) суспільства насильницьким шляхом. Вже в силу цього Конституція являє собою документ нового соціального вибору українського суспільства на користь демократії, ліберальних цінностей та прав людини. З одного боку, вона є повноцінним компонентом системних змін у світі кінця ХХ століття, з іншого боку – самостійним фактором цих змін, який визначив їх напрямок як в Україні, так і в інших країнах пострадянського періоду. Сучасні дискусії про українську Конституцію, на жаль, залишають осторонь питання про те, якою мірою вона відобразила перехідні процеси у світі, яким чином процес конституційної модернізації вписувався (чи ні) у

соціальний розвиток посткомуністичних країн Східної Європи, наскільки типовим був вплив Конституції на соціальні процеси в Україні, які лінії соціальної напруги позначили наступний розвиток конституційного процесу і, нарешті, якими, виходячи з цього, уявляються перспективи української конституційної системи.

Пошук відповіді саме на ці питання визначає зміст даного дослідження, ціль якого полягає в тому, щоб розглянути українську Конституцію 1996 року в порівняльній перспективі, з'ясувати загальне й особливе в конституційному розвитку України останніх років і на цій основі визначити тенденції даного розвитку. На наш погляд, розмова про значення та перспективи Конституції 1996 року повинна вестися в трьох напрямках – порівняльному (загальне й особливе в українському конституційному розвитку), історичному (минуле, сьогодення і майбутнє Конституції) і функціональному (зміни в співвідношенні норм та дійсності, механізми підвищення соціальної ефективності Конституції). Аналіз за такими трьома критеріями дає, на наш погляд, відповідь на спірне питання про доцільність та перспективи конституційної реформи в Україні.

Даний порівняльний аналіз як по горизонталі, так і по вертикалі проводиться на підставі методів сучасної соціології права, що ставить своєю головною задачею з'ясування механізму соціального функціонування юридичних норм. Цей підхід є особливо важливим для України, де конституційна криза перехідного періоду була одночасно політичною кризою, що охоплює поряд із правовими економічні, соціальні, національні та культурні аспекти. Звідси – необхідність встановити різницю між конституцією (у юридичному змісті слова) і конституціоналізмом (соціальним рухом, що виступає за втілення конституційних норм у дійсність). Виникає ситуація, близька до тієї, котра описана в теорії Рудольфа Штамлера, де формальні аспекти права значать більше, ніж реальні відносини. Право у відомому змісті випереджає реальність, що робить його апіорною категорією, формальною логічною конструкцією, що існує незалежно від соціальної реальності та лише прикладеної до неї. Воно може самостійно впливати на цю реальність, приводячи до різних стратегій упорядкування та конструювання реальності, виходячи з відомого цілеспрямування. Саме тому зміна реальності (соціальних відносин) повинна здійснюватися через раціональні зміни правових норм. Конституція виступає при такому підході у якості самостійного та важливого фактора інституціоналізації нових соціальних й економічних відносин, може прискорювати та сповільнювати їх, служить формою, що знаходиться у пошуку свого соціального змісту, ідеєю, яка ще не цілком матеріалізувалася. Даний підхід дозволяє інтерпретувати ставлення до конституції як до мотиву політичної поведінки, вивчати її в контексті теорії раціонального вибору, говорити про відродження теорії суспільного договору і створенні метаправа – особливої соціокультурної реальності, що дозволяє адаптувати раціональні правові норми в умовах ірраціональної правової поведінки (чи правового нігілізму). Нарешті, цей підхід дозволяє також вивчати перехідний процес як динаміку поширення конституційних принципів і зміни з їх допомогою всієї політико-правової реальності (зокрема, шляхом так званої конституціоналізації галузевого права).

У ряді країн присутнє поняття «політична конституція», що виражає фундаментальну спільність завдань політики і права у формуванні нової публічної етики демократичного суспільства.

В умовах глобалізації, демократизації й інформатизації у сучасному світі особливо сильно проявляється тенденція до вибудовування та закріплення в праві єдиних критеріїв і норм громадянського суспільства та правової

держави. Процеси прискореної політико-правової модернізації в суспільствах перехідного типу рідко проходять без радикальних змін соціальних структур, політичної й правової систем. Перехідна ситуація всюди у світі характеризується такими явищами, як втрата стабільності старим режимом, пошук шляхів консолідації на нових основах, зміна політичного режиму, коли новий набуває якісно відмінних рис і, нарешті, поява специфічних перехідних режимів, особливість яких полягає у постійній боротьбі традицій старого та нового порядків.

Перехідні процеси, зрозуміло, можуть мати діаметрально протилежну спрямованість і виражати не тільки перехід від авторитаризму до демократії, але, навпаки, від демократії до авторитаризму чи відтворювати різні модифікації раніше існуючих режимів (наприклад, модернізувати удаваний конституціоналізм). Конституція виступає при цьому як основний інструмент забезпечення соціальної згоди в розколотому суспільстві чи удаваності такої згоди. У зв'язку з цим вона може виконувати зовсім різні соціальні і політичні функції: декларувати деякі ідеологічні цілі, фіксувати розміщення соціальних сил, здійснювати легітимізацію нового політичного режиму і, у кінцевому рахунку, виражати різний характер відносин суспільства і держави в процесі демократичних реформ. Одним з найважливіших ознак і параметрів прояву ситуації перехідного процесу є конституційна криза.

Конституційна криза – це ситуація, при якій основний закон втрачає легітимність (виникає розрив легітимності та законності) або різні конституційні норми не можуть бути погоджені протистоячими соціальними силами на основі діючої конституції, або конституція чи частина її норм вступають у радикальне протиріччя з політичною реальністю. Конституційна криза пов'язана, звичайно, (але не завжди) із кризою політичного режиму та може виявлятися в різних формах. Вирішення конституційних криз в умовах переходу від авторитаризму до демократії представлено двома ідеальними моделями прийняття конституцій: на основі *договору* (консенсусна модель) і на *основі розриву угоди* (власне кажучи, октройована делегована конституція).

У науковій літературі ця дихотомія розглядається, головним чином, по відношенню до писаних конституцій. Однак логіка наступності правової традиції та її розриву присутні й у державах з неписаними конституціями і з парламентським суверенітетом (Об'єднане Королівство, Нова Зеландія, частково Ізраїль). З принципу необхідності парламентського суверенітету впливає особлива роль парламенту, який одночасно конституюючої та конституційної влади, а з неписаного характеру конституції – можливість її простої зміни (саме з цим пов'язане ототожнення неписаних конституцій з «гнучкими»).

Ця проблема поставала ще в класичній праці Дайсі. Так, якщо А. Токвіль стверджував, що англійська конституція не змінюється, оскільки не є писаною, то Дайсі підкреслював, що справедливо якраз зворотне: вона змінюється постійно саме тому, що не була зведена до писаної чи статутної форми. Оскільки будь-який закон може бути легально змінений з однаковою простотою чи труднощами, не виникає ніякої необхідності для зведення конституції до писаної форми [4, с. 41]. Це можливо не тільки теоретично, але і практично, як показує досвід ряду домініонів, що кодифікували в писаній конституції окремі конвенціональні норми з метою забезпечення консенсусу в умовах конституційних криз (Австралія та Канада). Однак проблема виникає на сучасному етапі у зв'язку зі зміною форми самої неписаної британської конституції.

Істотне значення має проблема моделювання переходів до конституційної демократії та питання про місце конституції у ньому. Перша, договірна модель, може бути

визначена як усвідомлена стратегія досягнення згоди політичних сил про визнання деяких базових цінностей громадянського суспільства та перспективних цілях руху. Друга модель, навпроти, визначається як нездоланий розкол політичних сил, що завершується пануванням однієї з них над іншою та її підпорядкування своїй волі.

Перша модель, реалізація якої значно ускладнена, представляється в сучасному світі досить рідкісним явищем. Вона добре ілюструється прикладом Іспанії, де перехід від франкістської диктатури до демократичної політичної системи включав кілька етапів. Перший полягав у загальній демократизації політичної системи авторитарного режиму (введення гласності, свободи асоціацій і політичних партій); другий – у розробці і прийнятті (на референдумі) особливого закону про політичну реформу, що закладали (причому без формального розриву з попереднім франкістським законодавством) модель майбутньої конституюючої влади; нарешті, третій етап визначався досягненням згоди основних політичних партій усередині самої установчої влади. Результатом усього перехідного періоду стало прийняття, безсумнівно, легітимної Конституції 1978 року, визнаної однією з кращих у сучасній Європі. Принциповою особливістю перехідного процесу в Іспанії (на відміну від інших країн Південної Європи, наприклад Греції чи Португалії) є проведення радикальної реформи при збереженні реальної конституційної наступності по відношенню до попереднього права. Саме такий досвід іспанської моделі переходу до демократії був запозичений в СРСР при М. Горбачові, що, як показують деякі джерела, прагнув реалізувати подібну модель договірної лібералізації режиму.

Наступним прикладом реалізації даної договірної моделі можна вважати деякі країни Східної Європи, де прийняттю нової конституції передували консультації комуністичної влади та демократичної опозиції (так звані «круглі столи»), що сприяли досягненню консенсусу з базових принципів майбутнього політичного устрою та правової основи проведення подальших демократичних реформ. З використанням даної технології конституційних перетворень дослідники пов'язують порівняно спокійний характер передачі влади у Чехословаччині, що реалізувала модель «оксамитової революції». У ряді країн цей процес включав проміжну фазу тимчасової конституції («мала конституція» у Польщі) чи взагалі трансформацію політичної системи при збереженні старої конституції, але внесення до неї численних виправлень (Угорщина). У тих випадках, коли дану консенсусну стратегію перехідного процесу не вдавалося реалізувати, виникала ситуація конституційної революції, що іноді супроводжувалася насильницьким державним переворотом (Румунія).

Пострадянський перехідний процес в Україні в умовах розпаду радянської системи на початку 90-х років ХХ століття міг спиратися на досвід інших країн Європи, що переборолі авторитаризм саме шляхом договірної моделі, а також на нову політичну свідомість населення. Ряд держав Східної Європи обрав саме цей шлях переходу. Однак в Україні він знову не зміг реалізуватися. Основними причинами цього на нашу думку, стали: 1) надзвичайна пасивність суспільства, що виражалася у слабкості політичних партій; 2) консерватизм політичної бюрократії, що намагалася зберегти важелі впливу для захоплення державної власності; 3) ріст націоналізму і сепаратизму. Наступні спроби досягнення консенсусу між політичними силами (прихильниками старого порядку і нового ладу) також виявилися безрезультатними. У підсумку договірна модель прийняття конституції знову поступилася місцем моделі розриву правової наступності. Кульмінацією всього перехідного процесу стала конституційна криза 1995 року, що завершилася прийняттям Конституції 28 червня 1996 року.

Друга модель (розірвання конституційної наступності) у порівняльній перспективі є набагато більш розповсюдженою. Вона також представлена рядом варіантів. Це, по-перше, радикальні соціальні революції, коли одночасно міняються відносини власності, суспільний і політичний лад і, крім того, уся політико-правова система (наприклад, конституції, прийняті в ході та після революцій французької, російської, мексиканської, китайської та іранської); по-друге, так звані «конституційні революції», під час яких не відбувається радикальної позаправової зміни соціальної системи, а мова йде, скоріш усього, про зміну політичної та правової системи (у якості прикладів, звичайно, приводять Конституцію США та конституційні зміни періоду Славної революції в Англії); по-третє, прийняття нових конституцій під тиском ззовні після військових поразок (прийняття Основного закону ФРН 1949 року, зміст якого визначався та жорстко контролювався союзниками, а сам документ задумувався його творцями як тимчасовий конституційний акт, хоча став реальною конституцією країни).

Інший приклад – Конституція Японії 1946 року узагалі написана американцями в період окупації країни, що радикально змінила її правові традиції та прийнята під прямим тиском, але при цьому зовні показувала визначену наступність. Конституція Японії 1946 року формально являла собою виправлення до Конституції Мейдзі (Японської імперії) 1889 року. Ця стаття, однак, допускала різні тлумачення, а практика її застосування взагалі була відсутня (оскільки в Конституцію Мейдзі поправки не вносилися й навіть не обговорювалися). Процедурно проект нової Конституції Японії був внесений на розгляд парламенту від імені імператора як поправки. Але нова Конституція, заснована на принципі народного суверенітету, виявилася несумісною з фундаментальними основами колишньої Конституції, що закріплювала монархічний суверенітет. Надалі в сучасну Конституцію Японії поправки не вносилися, хоча такі спроби мали місце.

По-четверте, прийняття демократичної конституції в результаті військового перевороту (прикладом може бути так званий «середземноморський конституціоналізм», зокрема, три конституції Туреччини, що розроблялися щораз після чергового військового перевороту, і, особливо, прийняття Конституції Португалії 1974 року в ході «революції гвоздик», здійсненої лівими офіцерами). Своєрідний варіант тієї ж схеми представлений у Греції, де прийняття сучасної демократичної конституції після періоду диктатури «чорних полковників» ґрунтувалося на відновленні (при активній участі армії) правонаступництва з конституцією, що діяла до встановлення диктатури (що, однак, не могло цілком виключити феномена розриву правової традиції).

По-п'яте, розірвання конституційно-правової традиції характерної для ситуацій проголошення колишніми колоніями нових незалежних держав і конституційної фіксації принципу національного суверенітету. Наприклад, у британських колоніях, коли при існуванні подібних правових передумов схожа ситуація виявилася відмінною в Індії, де конституційний перехід був здійснений у рамках оптимальної договірної моделі, і Пакистану, де Конституційна асамблея не змогла вирішити проблему, а наступна конституційна історія цієї країни аж до дійсного часу являє собою серію конституційних переворотів (що збігалися з військовими переворотами).

Нарешті, навіть при утворенні зовсім нових держав можлива ситуація розриву правової наступності, пов'язана з відмовою конституючої влади (Конституційної асамблеї) дотримуватися тих міжнародно-правових норм, на підставі яких стало можливим їх скликання, як це мало місце в Ізраїлі.

Цілком поділяємо думку професора А. Медушевського, який стверджує, що об'єднує всі ці різні ситуації в рамках моделі конституційного розриву, наступне: 1) відсутність широкої суспільної участі у свідомому пошуку політичних і правових компромісів; 2) відсутність (чи слабка участь) політичних партій у вирішенні задач конституційної перебудови; 3) формальний розрив правової наступності нової і старої конституцій [2, с. 19].

Для більшості країн, де конституції були прийняті у результаті явних чи прихованих державних переворотів, велике значення має феномен наступної легітимації. Вона може бути реалізована різними способами, найбільш цинічним з яких можна назвати виправдання державних переворотів Конституційним (Верховним) судом у силу простого факту успішності їхнього здійснення (наприклад, у Пакистані це розглядається як наслідок народної підтримки та підстава для фактичної зміни конституції шляхом надзвичайних указів). Даний феномен (наступна легітимація), що зустрічається в багатьох державах сучасного світу, де відбулися перевороти, має своє теоретичне обґрунтування: в основі лежить, як правило, кельзенівська теорія, яка проголошує, що право – це завжди діюче право, а всякий успішний переворот, що створює нове діюче право, не може бути оцінений виходячи з норм старого права. Таким чином, успішний переворот (чи «революція») є правовим актом, а неуспішний – антиправовим («заколотом») [3, с.101].

Поряд із чітко вираженими варіантами договірної моделі та моделі розриву наступності можна вказати на деякі специфічні змішані варіанти. Цікаві модифікації представлені у країнах Латинської Америки, де конституційні кризи збіглися за часом з тими, котрі відбулися в СРСР, Росії, Україні. При переході від військових диктатур до демократичних політичних систем як зразок використовувалася іспанська модель договірного переходу. Тому політичні партії й еліти угруповання цілком усвідомлено підходили до проблеми вироблення норм демократичної конституції. Обговорення і прийняття нових конституцій у цілому відповідали консенсусній моделі (Бразилія, Аргентина), але навіть у цих випадках проводилися з елементами розриву конституційної наступності. Реалізація договірної моделі не одержала тут повного вираження через втручання в демократичний процес збройних сил, що виступали як єдиний і корпоративно-об'єднаний інститут впливу на конституційний процес. У нових умовах відтворюється традиційна для Латинської Америки ситуація, коли гарантом конституції (фактичним, а в ряді випадків конституційно закріпленим) виступають збройні сили, що легітимують їхню можливу участь у коректуванні конституційного процесу (Бразилія, Аргентина, Чилі).

Своєрідну модель прийняття конституції представляє Франція, де реальний переворот, здійснений Де Голлем в умовах системної кризи режиму, одержав правове вираження. У декларації Національної асамблеї умовою свого призначення главою уряду Де Голль висував необхідність реформування Конституції Четвертої республіки. Після одержання вотуму довіри від Асамблеї уряд запропонував проект конституційного закону, що мав на меті змінити саму процедуру перегляду конституції (зафіксовану в статті 90). Положення про процедуру зміни стосувалися ініціативи перегляду (яка передавалася від парламенту уряду), а також влади виносити рішення з

цього питання (яка передавалася народу і виражалася за допомогою референдуму). Тим самим переборювався конституційна безвихідь, пов'язана з нездатністю режиму парламентської асамблеї реформувати конституцію у напрямку самообмеження. Наступне законодавство відкривало вже шлях змістовної роботи уряду по проекту якісно нової Конституції П'ятої республіки з формальним збереженням конституційної наступності, що, втім, заперечувалося багатьма опонентами. Сучасні юристи визначають цей своєрідний спосіб вирішення проблеми як «юридичний переворот», за термінологією французьких авторів, суть якого полягала (при повній неможливості досягти консенсусу з парламентом про зміст майбутньої конституції) у прийнятті парламентом статті про порядок зміни діючої Конституції Четвертої республіки (ст. 90). Таким чином, радикально мінялася процедура внесення змін у конституцію, що дозволило на практиці перейти до створення Конституції П'ятої республіки [6, с. 121].

У Східній Європі останнього десятиліття були представлені практично всі основні різновиди моделі розриву наступності – революції і конституційні революції (що відповідають у принципі терміну «оксамитова революція»), гострі кризи, пов'язані з розпадом держав у більш жорсткій (наприклад, у Югославії) чи більш м'якій формі цього процесу («оксамитове розлучення» у Чехословаччині), введення конституцій у результаті державних переворотів (Румунія, Албанія, усі держави СНД) чи реакцій на попередні авторитарні режими (переворот у Польщі). Багатоступінчасте прийняття конституції у Польщі не сприяло вирішенню проблеми наступності (на що вказували усі критики сучасної конституції цієї країни).

У Східній Європі також можна умовно виділити кілька типів конституційних перетворень. В одному випадку, падіння комуністичного режиму відразу викликало припинення дії старої (номінальної) конституції, а в наступний час (до прийняття нової) діяли окремі законодавчі акти конституційного значення (Румунія); в іншому – змінювалася діюча номінальна конституція, яку пізніше замінила нова; у третьому – зберігалася колишня конституція, однак з настільки значними поправками, що її характер та зміст якісно змінилися (Угорщина); у четвертому – мав місце варіант проміжної конституції (Польща); у п'ятому – була відновлена колишня конституція, що існувала до встановлення тоталітарного режиму (Латвія).

Таким чином, як впливає з вищевикладеного, для порівняльного дослідження важливо констатувати існування, як згадувалося вище, двох моделей перехідних процесів: на основі договору (консенсусна модель) і на основі розриву угоди (власне кажучи, модель делегованої конституції). У першому випадку мова може йти про більш послідовне вираження народної волі (через політичні партії), у другому виникає ситуація, що коли перемогла сторона (одна партія чи держава, навіть іноземна держава), то вона нав'язує свою волю переможеним. Перша (договірна) модель оптимальніша другої (моделі розриву угоди) з точки зору стабільності, легітимності та наступності правового розвитку. Друга – значно оптимальніша з погляду впровадження у традиційне авторитарне суспільство принципів демократії, модернізації і конституціоналізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Орзих М. Новая Конституция Украины действует. Конституционная реформа продолжается // Юридический вестник. – 1996. – № 3.
2. Медушевский А. Российская модель конституционных преобразований в сравнительной перспективе // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2001. – №2.
3. Медушевский А.Н. Сравнительное конституционное право и политические институты. – М.: ГУВШЭ, 2002. – С. 120.
4. Dicey A.V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. L.: Macmillan, 1931, P. 41.

5. Kelzen H. General Theory of Law and State. L.: Russel and Russel, 1945, P. 101
6. Ардан Ф. Франция: государственная система. – М.: Юрид. лит., 1994. – 176 с.
7. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму. Монографія – В.Березний. – 2011. – 400 с.
8. Бисага Ю.М., Белов Д.М. Особливості конституційного процесу в Україні / Ю.М.Бисага, Д.М.Белов // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – Випуск 7. – Ужгород: «Ліра». – 2007. – с. 72-77.
9. Белов Д.М., Ленгер Я.І. Правова реформа: засоби та технологія / Д.М.Белов, Я.І.Ленгер // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – Випуск 11. – Ужгород: «Ліра». – 2008. – с. 88-92.